

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ: ПРАВО ЧИ ОBOB'ЯЗОК**LEGAL NATURE OF RE-SOCIALIZATION: THE RIGHT OR THE OBLIGATION**Лемішак К.М.,
аспірант*Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки*

Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових елементів ресоціалізації. Зокрема, автор аналізує ознаки права та обов'язку як парних категорій у рамках інституту ресоціалізації. Звертається увага на особливості суб'єкта, з точки зору якого розглядається ресоціалізація.

Ключові слова: ресоціалізація, право, обов'язок, засуджений, звільнений, держава.

Статья посвящена исследованию теоретико-правовых элементов ресоциализации. В частности, автор анализирует признаки права и обязательства как парных категорий в рамках института ресоциализации. Обращается внимание на особенности субъекта, с точки зрения которого рассматривается ресоциализация.

Ключевые слова: ресоциализация, право, обязательство, осужденный, освобожденный, государство.

The paper is devoted to the research of theoretical and legal elements of re-socialization. The author focuses on features of rights and obligations as pair categories in the framework of re-socialization. The author lays the stress on peculiarities of the subject dealing with re-socialization.

Key words: re-socialization, right, obligation, convicted person, released person, state.

Актуальність теми. Проблема єдності прав і обов'язків людини та громадянина займає чільне місце у юридичній науці. Будучи різними з точки зору змістового навантаження, ці категорії є парними й однаковою мірою детермінують поведінку людини у правовій площині, надаючи діям і наслідкам цих дій юридичного значення. В сукупності права та обов'язки є складовими правового статусу особи як фіксації зв'язку між нею та державою.

Окремо вивченням прав, свобод, обов'язків людини та громадянина займалися Ю.М. Фролов, С.В. Різник, Т.А. Француз-Яковець, В.О. Боняк, Т.М. Мілова та ін. Дослідженню ресоціалізації присвячені роботи В.А. Бадири, Л.В. Багрій-Шахматова, Ю.В. Бауліна, І.Г. Богатирьова, О.М. Костенка, Г.О. Радова, А.Х. Степанюка, К.С. Тумарова, В.М. Трубникова, І.С. Яковець, Д.В. Ягунова. Однак досі проблема ресоціалізації не вивчалася у зв'язку із загально-теоретичними концептами прав та обов'язків.

В Україні значна увага політологів, філософів, юристів, науковців, релігійних і політичних діячів звернена на питання прав людини і громадянина, їх забезпечення, захисту та гарантій, що, безумовно, свідчить на користь розвитку демократичних інститутів і ведення політики держави у руслі людиноцентризму, актуалізації гуманістичних тенденцій. Ратифікація міжнародних угод, участь України у наднаціональних утвореннях, адаптація чинного законодавства до стандартів Європейського Союзу, чисельні наукові дослідження у сфері прав і свобод людини як духовних цінностей якнайпереконливіше це доводять. Проте зовсім небагато досліджень присвячено питанню обов'язків людини та громадянина, і ще менше – обов'язкам держави як особливого суб'єкта гармонізації суспільного розвитку.

Якщо обов'язки людини можна розглядати як волю держави, її вимогу поводитися чи не поводитися певним чином, то обов'язок держави часто має формалізований характер (через закріплення норм декларативного характеру), не підкріплений ані практикою, ані відповідальністю як гарантією виконання обов'язку. Видається, що державі в українських реаліях за замовчуванням притаманні здебільшого негативні обов'язки, позаяк практика Європейського Союзу тяжіє до зростання позитивних обов'язків держави, зокрема, завдяки діяльності Європейського суду з прав людини, котрий зіграв визначальну роль в утвердженні позитивних зобов'язань держав – учасниць Європейської конвенції з прав людини.

Як вказують науковці у галузі конституційного та міжнародного права, така тенденція є бажаною і для конституційної доктрини України, адже, говорячи про зобов'язання та права держави, не завжди вдається чітко їх розмежувати. Особливо гостро ця проблема постає щодо відносно молодих правових інститутів. Одним із таких є інститут ресоціалізації засуджених та звільнених з установ виконання покарань. Така ситуація у галузі науки і стала приводом до проведення даного дослідження.

Мета статті – проаналізувати зміст поняття «ресоціалізація» з позиції її диспозитивності чи імперативності. Поставлена мета передбачає виконання наступних завдань: 1) визначити поняття ресоціалізації; 2) визначити структуру права та обов'язку як загально-теоретичних правових категорій; 3) виокремити ознаки права та обов'язку в рамках інституту ресоціалізації з точки зору засудженого/звільненого; 4) виокремити ознаки права та обов'язку в рамках інституту ресоціалізації з позиції держави.

Виклад основного матеріалу. Інститут ресоціалізації з'явився у правовій системі України у 2003 р. –

із прийняттям Кримінально-виконавчого кодексу. Відповідно до ст. 6 КВК, ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Конструювання законодавчої дефініції у такий спосіб, при якому має місце застосування теоретичних концептів різних гуманітарних наук (а не лише правових), не дає змоги чітко визначити юридичну природу цього інституту. Не визначено, є ресоціалізація правом засудженої особи чи її обов'язком; чи зобов'язана держава вживати заходів ресоціалізації до делінквентів, чи є це її дискреційним повноваженням; чи є ресоціалізація самостійним процесом, чи все-таки невід'ємною складовою процесу виконання-відбування покарання (враховуючи, що основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є режим, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив).

Примітно, що у галузевому законодавстві визначення ресоціалізації (окрім КВК) не закріплене. Більше того, Закони України оперують деякими суміжними поняттями: «виправлення» (КВК), «соціальна адаптація», «соціальний патронаж» (Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»), що теж не дозволяє чітко відокремити зазначені поняття.

Проблема ресоціалізації є предметом наукового інтересу дослідників різних гуманітарних наук, проте тільки невелика частина досліджень здійснена у рамках юридичної науки. Аналіз теоретичних досліджень виконання та відбування покарань дає підстави визначити чотири основні напрями дослідження ресоціалізації: як процес, як мету, як трансформацію особистості та як діяльність уповноважених органів та осіб. Наведемо деякі з них.

На думку кандидата психологічних наук Т.І. Сили, ресоціалізація є складним процесом, з «етапами, комплексом заходів, методиками та техніками цілеспрямованого впливу (у площинах особистості, групи, організації, громади, суспільства)», який розглядається, з одного боку, як теоретичний концепт, а з іншого – як сфера практичної діяльності [1].

Інші дослідники обґрунтовують положення, згідно з яким ресоціалізація є метою (повторна інтеграція людини у суспільство), підсумком застосування кримінального покарання (М.Я. Гуцуляк, М.С. Рибак). Наприклад, В.В. Москаленко зазначає, що ресоціалізація особистості може бути метою діяльності суспільних інститутів, соціальних угруповань, й «у разі неспрацювання традиційних агентів соціалізації допомогу у ресоціалізації має здійснити працівник соціальної служби» [2]. Зазначимо, що ресоціалізація є похідною від соціалізації і має місце лише тоді, коли соціалізація не була успішною чи не відбулася повною мірою.

Концепція, відповідно до якої ресоціалізація розглядається як ґрунтовна зміна, трансформація осо-

бистості, усвідомлена видозміна поведінки, набуття нової соціальної ідентичності (Е. Гідденс, Н. Смелзер, П. Бергер, Т. Лукман), має яскраво виражений соціологічний характер. Важливим чинником такої трансформації, окрім доброї волі та зусиль самої засудженої/звільненої особи, є також належне функціонування державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, завданням, компетенцією чи напрямом статутної діяльності яких і є повернення делінквента у соціум.

Дослідник В.М. Любченко розглядає виправлення і ресоціалізацію як напрямок діяльності співробітників установ виконання покарання, що сприяє вихованню у засуджених соціально адекватних характеристик. На користь такої позиції свідчить розгалужена система кримінально-виконавчого законодавства, яким регламентовано повноваження, функції та компетенція відповідних органів та їхніх посадових осіб щодо здійснення засобів ресоціалізації.

Усі ці підходи є переконливо обґрунтованими та відображають сутність ресоціалізації з урахуванням суб'єкта, з позиції якого розглядається ресоціалізація (засуджена/звільнена особа, член територіальної громади, службова/посадова особа установи виконання покарань, органу, що здійснює кримінально-виконавчу функцію).

У загальному ресоціалізація можлива у будь-якій сфері соціального буття. Її підставою є перебування особи в нетипових, нових для неї умовах, коли модель її поведінки ще не пристосована до нових вимог. Проте у правовому розумінні ресоціалізація має свої особливості. Однією з них є те, що ресоціалізація може бути реалізована лише тоді, коли йдеться про осіб, які зазнали ізоляції від суспільства, тобто про дезсоціалізованих осіб. До них належать особи, засуджені до відбування покарання у виді арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк; звільнені з установи виконання покарання після відбуття покарання, звільнені з установи виконання покарання на підставі акту помилування чи Закону України «Про застосування амністії в Україні».

Розуміння юридичної природи ресоціалізації дає змогу ефективніше застосовувати передбачені (і передбачені) законодавством засоби для досягнення суспільно корисної мети – повернення до соціального механізму позитивно орієнтованого законослухняного громадянина.

Спробуємо визначити, які ознаки (ознаки права чи обов'язку) більшою мірою притаманні інституту ресоціалізації. Для цього звернімося до базових категорій теорії права, відповідно до якої юридичний обов'язок і суб'єктивне право включають певні правомочності, структурні елементи. Так, системоутворюючими елементами суб'єктивного права є можливість дії (право на власну поведінку); можливість вимагати дій від інших осіб (право на гідну поведінку інших) і можливість звертатися до компетентних органів за захистом у разі порушення права. Юридичний обов'язок включає необхідність здійснення

певних дій чи утримання від дій; необхідність вимагати здійснення дій від інших осіб і необхідність нести відповідальність у випадку порушення волі держави. Таким чином, суб'єктивне право виражається через можливість, а обов'язок – через необхідність вчинення дій чи утримання від їх вчинення. Іншими словами, право звернене до власних інтересів особи, а обов'язок – до «чужих» [3].

Застосуємо цей підхід до інституту ресоціалізації та розглянемо її як обов'язок засудженої або звільненої з установи виконання покарання особи. Ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини і громадянина виходить з того, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості [4]. Аналогічним є положення ст. 23 Конституції України, де зазначено, що, окрім права на вільний розвиток своєї особистості (якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей), кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [5]. Тому логічним видається накладення обов'язку на засудженого максимально сприяти власній ресоціалізації, брати активну участь у проведенні соціальної та виховної роботи, співпрацювати з інститутами держави та громадянського суспільства задля нормалізації суспільного життя та подолання усіх соціальних дисфункцій, викликаних засудженням особи та її перебуванням поза соціумом. Саме закріплення режиму як одного із основних засобів ресоціалізації свідчить на користь розцінювання її як обов'язку засуджених.

Відповідно до ч. 1 ст. 102 КВК України, режим у виправних і виховних колоніях – це встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених [6]. Як впливає із законодавчого визначення, режим стосується не тільки засуджених осіб, але й тих, на кого законом покладено функцію виконання покарання. Це важливо з урахуванням того, що право однієї особи кореспондує обов'язок іншої особи або держави. Проте у рамках статті ми зосередимо увагу саме на значенні режиму для засуджених.

У дисертації «Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі» І.В. Саленков розмежовує вузьке і широке значення режиму. У вузькому значенні, на думку автора, режим можна визначити як врегульований нормами кримінально-виконавчого права порядок виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, в якому виражається кара, що забезпечує виправлення і ресоціалізацію, виховну і попереджувальну дію на засуджених і яка створює умови для застосування карально-виховних заходів впливу. У широкому значенні режим – це врегульований нормами кримі-

нально-виконавчого законодавства України порядок виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави від злочинних посягань, створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, забезпечення ізоляції засуджених, постійного нагляду за ними, виконання покладених на них обов'язків, реалізацію їх прав і законних інтересів, безпеки засуджених і персоналу, застосування прогресивної системи відбування покарання [7, с. 8–9].

Режим (як засіб виправлення і ресоціалізації пенітенціарного етапу) займає центральне місце у системі засобів впливу на засудженого і пронизує увесь процес відбування покарання. Режим включає в себе розпорядок дня, ізоляцію засуджених, постійний нагляд за ними, порядок листування, проведення побачень тощо і є виразом ставлення держави до вчинення особою правопорушення.

З іншого боку, як вказано у ч. 2 ст. 65 КВК, активна участь засуджених у виховних заходах заохочується і враховується при визначенні ступеня їхнього виправлення. Оскільки заохочуватися може лише виконання диспозитивної норми (виконання імперативної норми априорі не має альтернатив), то в такому разі ресоціалізація набуває деяких ознак права.

Зазначимо, однак, що базовою характеристикою режиму є переважання правообмежень, а тому засуджений не наділений широкими можливостями обирати зручну для себе модель поведінки. Безумовно, за такою особою залишаються основоположні конституційні права і, крім того, в умовах пенітенціарної установи з'являються деякі нові, специфічні права (брати або не брати участь в самодіяльних організаціях засуджених, користуватися чи не користуватися бібліотечним фондом установи), проте норми обмежувального характеру превалюють (законодавче закріплення переліку дозволених для купівлі речей, нормативно визначений час для прогулянки). Таким чином, на пенітенціарному етапі ресоціалізація має здебільшого ознаки обов'язку, аніж права.

Незважаючи на те що режим є основним засобом впливу на засудженого, а відтак, одним із центральних засобів ресоціалізації, сама ресоціалізація не закінчується після фізичного звільнення особи з УВП чи навіть після зняття/погашення судимості. Важко не погодитися, що для кожної особи строк ресоціалізації різний: декому вдається швидко налагодити зв'язок із суспільством та відновити втрачені навички і зв'язки, інші потребують для цього більше часу, а деякі і зовсім не можуть адаптуватися до умов життя поза пенітенціарною установою і повертаються на злочинний шлях, що є однією з причин рецидивної злочинності. На наш погляд, ресоціалізацію можна вважати завершеною тоді, коли звільнена особа діє відповідно до поведінкових стандартів суспільства, при цьому відчувається максимально комфортно у цьому суспільстві (або принаймні не гірше аніж до поміщення в УВП), а суспільство не піддає таку особу стигматизації та дискримінації.

Хоча в Україні не існує єдиного законодавчого акта, який би регулював питання ресоціалізації, законодавець передбачив деякі засоби ресоціалізації і на постпенітенціарному періоді, не вміщуючи їх при цьому у вичерпний перелік і не створюючи навіть примірного каталогу цих засобів. Вважаємо, що на постпенітенціарному періоді вони трансформуються в інші інститути, як, наприклад, інститут соціального патронажу. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», соціальний патронаж – це допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема, надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію. Здійснення соціального патронажу покладено на відповідних суб'єктів – центральні і місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, а також фізичних осіб, які здійснюють соціальний патронаж [8].

Підставою реалізації соціального патронажу є звернення зацікавленої особи (ст. 9 Закону України), що дає підстави розглядати ресоціалізацію як право звільненої особи звертатися чи не звертатися за допомогою до держави, інститутів громадянського суспільства та відповідних осіб. Використання цього права кореспондує позитивне зобов'язання держави забезпечити максимально сприятливі умови використання цього права. Так, відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону, суб'єкти соціального патронажу в разі звернення до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно розпочати здійснення стосовно таких осіб заходів соціального патронажу. Це положення надалі розвивається у нормах Порядку взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб і Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Ці акти розроблено з метою впровадження ефективного механізму взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб, чіткого визначення дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, закладів тощо, причетних до надання послуг звільненим особам, покращення якості надання послуг, створення умов для подальшої соціальної адаптації таких громадян та інтеграції їх в суспільство. Вони закріплюють компетенцію кожного суб'єкта соціального патронажу, механізм їх взаємодії.

Видається, що на постпенітенціарному етапі ресоціалізація є правом особи обирати чи не обирати допомогу держави у процесі повторної інтеграції у суспільство. Деяке застереження з цього приводу може виникнути у зв'язку із дією в Україні Закону «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі». Виходячи з того, що метою адміністративного нагляду є запобігання вчиненню злочинів особами, звільненими з місць по-

збавлення волі і здійснення виховного впливу на них, а ресоціалізація покликана повернути таку особу до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (така особа повинна не лише дотримуватися законів, але й забезпечувати свою життєдіяльність, не вчиняючи нових злочинів), можна припустити, що адміністративний нагляд є одним із засобів ресоціалізації на її постпенітенціарному етапі. Іншими словами – це моніторинг, стадія, притаманна будь-якому процесу, що відбувається в суспільстві.

Зазначимо, що КВК закріплено лише основні засоби ресоціалізації, які, на нашу думку, характерні здебільшого пенітенціарному етапу ресоціалізації (режим, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив), а також зазначено, що засоби виправлення і ресоціалізації застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання. Оскільки ж адміністративний нагляд є не добровільною дією звільненої особи, а встановлюється судом на підставі вироку, матеріалів установи виконання покарань та матеріалів органів внутрішніх справ (залежно від категорії осіб, над якими нагляд встановлюється), тобто має репресивно-каральний характер, то ресоціалізація має у такому разі ознаки обов'язку. Варто зазначити, що в сучасних умовах функціонування пенітенціарної системи остання не змогла повністю звільнитися від стереотипів радянської думки.

За судовою статистикою близько тисячі справ про встановлення та припинення адміністративного нагляду щороку надходить на розгляд судів. Можемо припустити, що для певного кола осіб, для яких ресоціалізація на пенітенціарному етапі не була успішною, ресоціалізація на постпенітенціарному етапі є обов'язком.

Інакшою видається ситуації з боку держави. З цієї точки зору проведення заходів ресоціалізації є обов'язком держави, адже вона, по-перше, не може відмовити особі у соціальному патронажі на постпенітенціарному етапі, а, по-друге, застосовуючи до особи засоби примусу на пенітенціарному етапі, вона повинна виконати визначене ст. 1 Кримінального кодексу України завдання – забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

У цьому ключі слушною є думка Д.В. Ягунова. Спираючись на зарубіжний досвід, де ресоціалізація оцінюється не просто як надання певних соціальних послуг, а як самостійний комплексний напрямок державної соціальної політики, у дисертації «Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених», автор розглядає ресоціалізацію як обов'язок держави і відповідне право засуджених, які можуть вимагати у держави

вироблення і впровадження певної політики, спрямованої на реалізацію цього права, або відмовитися від цього права [9, с. 12].

Висновки. Таким чином, віднесення ресоціалізації до правових інститутів за допомогою закріплення відповідних норм у галузевому законодавстві породжує потребу виокремлення саме теоретико-правових елементів даного інституту. Сьогодні жодним чинним законодавчим актом чітко не визначено, є ресоціалізація правом чи обов'язком кожного із суб'єктів цього процесу (засудженого/звільненого та держави в особі відповідних органів, установ, поса-

дових та службових осіб). Погоджуючись із думкою Д.В. Ягунова, що ресоціалізація – це своєрідна філософія кримінально-виконавчого управління, треба сказати, що ресоціалізації у юридичному розумінні притаманні характеристики як права (для звільнених), так і обов'язку (для засуджених і держави). Ресоціалізація відтворює не так букву закону, як дух закону, а тому при розгляді ресоціалізації з точки зору диспозитивності чи імперативності використання/застосування як форми реалізації права слід, на нашу думку, намагатися віднайти рівновагу між інтересами конкретного індивіда та суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сила Т.І. Міждисциплінарний зміст поняття «ресоціалізація» / Т.І. Сила // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 1. – С. 382–389.
2. Москаленко В.В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб / В.В. Москаленко // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування : матеріали науково-практичної конференції (Черкаси, 12 травня 2005 р.). – К., 2005. – С. 7–13.
3. Карманюк О.П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві / О.П. Карманюк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3 – С. 48–52.
4. Загальна декларація прав людини і громадянина від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – С. 21.
7. Саленков І.В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 / І.В. Саленков ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 20 с.
8. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закони України від 17.03.2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – С. 380.
9. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.02 / Д.В. Ягунов ; Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – О., 2004. – 20 с.